

XX əsr ədəbi gedişatının şahidi

Şirindil Alishanlı

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: shirindil_alishanov@yahoo.com

Bir neçə il öncə professor Abbas Zamanov haqqında televiziya verilişindəki çıxışından bir epizod yaddaşıma həmişəlik həkk olunub: Abbas Zamanov tuncdan tökülmüş abidə idi. Bunun mənim həfizəmdə yaşarlığını isə həyatdan vaxtsız köçmüş əziz dostum, professor Kamran Əliyevin səmimiyyət dolu baxışları ilə müşayiət olunan və yüksək dəyər verdiyi qiymət ehtiva edir. Abbas müəllim böyük tatar şairi Musa Cəlilin aşağıdakı ifadəsini məqalələrində bir neçə dəfə misal gətirmişdir: “Elə yaşa ki, öləndən sonra ölmə!” Bu müdrik kəlam elə Abbas müəllimin öz boyuna biçilmişdi. O, sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmişdi. Mərdlik, cəsarət simvolu kimi müasirlərinin etiqad göstərdiyi köhnə kişilərdən idi.

Abbas müəllimin bütün tədqiqatlarını yenidən nəzərdən keçirdim, ibrətəməz tarixi faktlar, onların sənətkar taleyində və yaradıcılığında rolunu məni təkrarən bu araşdırmalara qaytardı. Abbas müəllim XX əsr klassiklərinin tarixi-ədəbi salnaməsini yaradan irsin müəllifidir. O, Mirzə Cəlil və M.Ə.Sabirdən başlayaraq Ə.Müznibə, Ə.Nazimə qədər, C.Cabbarlı, Səməd Vurğun, M.Müşfiq, M.Cəlil, R.Rza, İ.Əfəndiyevdən Nəbi Xəzriyə, B.Vahabzadəyə, F.Hüseynova qədər sələfləri, yaşadları, tələbələri haqqında konkret ədəbi-bədii sənədə əsaslanan çoxsaylı məqalələrində real fakt, mətn, bunların tarixi-ədəbi zəmini irəli sürülən mülahizələrin başlıca meyarıdır. Bu gün XX əsr kimi mürəkkəb tarixi ədəbi prosesin hadisələrini, onları təmsil edən ədəbi şəxsiyyətlərin və ictimai xadimlərin xalqın vətəndaşlıq tarixindəki xidmətlərini obyektiv dəyərləndirməkdə Abbas müəllimin dövrüyə gətirdiyi arxiv materialları və şəxsi müşahidələri bir çox “həqiqətlər”i təsəhhis verməyə istinad verir.

Sabirşünaslığın banilərindən hesab olunan Abbas Zamanovun XX əsrin əvvəlindən 90-cı illərə qədərki tarixi dövrün ədəbi şəxsiyyətlərinə, onların vətəndaşlıq nümunəsi olan fəaliyyətlərinə verdiyi dəyərini əsasından onun fitrən seçdiyi bir meyar vardı: vətən və xalq naminə yaşamaq, yaratmaq missiyası.

Professor Abbas Zamanovun ədəbi irsinin tədqiqi və dəyərləndirmə konsepsiyasının mahiyyəti Yaşar Qarayev tərəfindən obyektiv və yüksək nəzəri ümumiləşdirmə mövqeyindən obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur: “A.Zamanovun bütünlükdə şəxsiyyəti, alimlik və vətəndaşlıq fəaliyyəti bir ehtirasın nuruna qorq olub: mənəvi yaddaşın, varislik hissəsinin! İnsanları, nəsilləri və əsərləri bir-biri ilə görüşdürən körpü burada zamanla zaman yox, yaddaşa yaddaş arasındadır.

....Həmin əsərləri o, tək-cə ədəbi abidə və bədii mətn kimi yox, mənəviyyatımızın bir parçası kimi, bədii yaddaşın ərazisi və dünyası kimi öyrənir. Tədqiq etdiyi dövrlə, klassiklərlə o qədər qaynayıb qarışır ki, A.Zamanovun öz surətini də biz onun özünün müasirlərindən daha çox Sabirin, Mirzə Cəlilin, Hüseyn Cavidin müasirləri arasında təsəvvürümüzə gətiririk”.

Abbas müəllimin tədqiqatları, xatirələri öz sələfləri ilə yanaşı, onun özünün və müasirlərinin obrazını yaradır. Bu ədəbi-tarixi salnamədə Sabir güllür, ağlayır, “satirik, fəlsəfi poeziya ustadlarından biri kimi yeni nəsillərə qovuşdurulur. O, “Yaşayışın səhriyyəi hürriyəti” müəllifinin yaradıcılığının sənəti təhlili zamanı Sabir atasını “fəlsəfi satira” kimi səciyyələndirməklə haqlı idi: “Sabir uzaqqörən, ağır qaradan, yaxşını pisdən, doğrunu yalandan ustalıqla seçən həssas bir filosof idi”.

Abbas müəllimin əksər tədqiqatlarında, xatirə və qeydlərində öz müasirlərinə tanış olmayan faktlarla, dəqiq müşahidələrlə rastlaşırıq. Onun doktorluq dissertasiyası – “Sabir və müasirləri” ilə indi yazılan oxşar tədqiqatları müqayisə edəndə ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki zəngin təcrübəyə yenidən qayıtmaq zərurəti ortaya gəlir. Bürokratik iş üsulundan, yazı tərzindən uzaq, yığcam, Sabir sənəti, şəxsiyyəti, tədqiq tarixi haqqında təsəvvür yaradan bu tədqiqatda əlavələr kimi verilmiş məqalə və xatirələrin şərhinə əsərlə artırılırdı? həcm iki-üç dəfə şişirdi. Kitabın monoqrafiya bölümü qədər də bu məqalə və xatirələrin əhəmiyyəti vardır. Professor Mir Cəlil bu əsərin nəzəri-praktik əhəmiyyətini dəyərləndirərək yazırdı: “Abbas Zamanovun dissertasiyasının yalnız böyük inqilabçı demokrat şair M.Ə.Sabirin qoyub getdiyi zəngin bədii irsinin tədqiqi sahəsində deyil, ümumiyyətlə XX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır”.

Abbas müəllim nəzəriyyəçi deyildi, mənəcə, bu iddiada da olmamışdır. Lakin onun təhlil məntiqi istər-istəməz elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrə əsas yaradır. Ənənə və təsir problemini şərh edərkən milli ədəbiyyatın öz daxili inkişaf məntiqinə əsaslanır, Azərbaycanda ictimai-siyasi düşüncənin inkişaf özəlliyinə əsaslanırdı. Füzuli-Sabir ideya-poetik keçidinin mahiyyətini “...lik Füzuli ilə satirik Sabirin XX əsrdə əl-ələ verməsini” ilk dəfə şərh edənlərdən biri, bəlkə də birincisi Abbas Zamanovdur. “M.Ə.Sabir və Molla Nəsrəddin” məqaləsində bu mövzuda mübahisələrə yekun vuran dəqiq fikir: “Sabir-Molla Nəsrəddin, biri olmasaydı, digəri də olmazdı”.

Abbas müəllimi oxuduqca XX əsr Azərbaycan ziyalı mühitini təmsil edən, mədəniyyətin və ictimai fikrin görkəmli simaları haqqında ya ibrətəməz bir xatirə-müşahidənin, ya da tutarlı bir dəyərin şahidi oluruq. Mirzə İbrahimov haqqında çox yazılıb, bundan sonra da yazılacaq, onun ədəbiyyat adamı, ictimai xadim kimi fəaliyyətinin yeni qatları üzə çıxacaq. Mənə elə gəlir ki, Abbas müəllimin “Pərvana kimi” məqaləsindəki aşağıdakı fikir gələcək tədqiqatçılar üçün M.İbrahimov şəxsiyyəti ilə sənətinin vəhdətdə öyrənməyin ən səmərəli yol olduğunu təsdiq edəcək: “Xalqın sənəti, tərəqqisi, dünə-

ni, bu günü, sabahı yazıçı Mirzə İbrahimovun ictimai-siyasi fəaliyyətinin məna və məzmununu təşkil edir. Bu illərdə xalqımızın mədəni inkişafında, ictimai-siyasi həyatında elə bir böyük və ya kiçik hadisə olmamışdır ki, biz Mirzəni onun mərkəzində görməyək. Mirzənin tərcümeyi-hal xalqın tərcümeyi-halı ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, onları bir-birindən ayırd etmək qeyri-mümkündür”.

Prof. A.Zamanov Mirzə İbrahimov yaradıcılığına olan diqqəti qədər də M.Cəlil, F.Qasımzadə, Əli Sultanlı, C.Cəfərov, R.Rza, S.Rüstəm, M.Arif və bir çox müasirlərinin ədəbi prosesə gətirdikləri yeni mövzu və obrazlar, xalqın tarixi taleyi ilə bağlı məqamlar haqqında aydın, səmimi bir tonda, anlaşılıqlı bir üslubda söz açır. Sənətkar taleyinin bir “məqamdan”, bir “müləhizədən”, bir “mövqedən” asılılığı onun xatirələrində çoxsaylı faktlar fonunda aydın müşahidə olunur. Kiçik bir xatirə yazısında klassik filologiyanın mahir tədqiqatçısı və onu tədris edən prof. Əli Sultanlının ədəbi portretini yaradır: “O sadəcə olaraq mühazirə oxumurdu, bu zaman professor da, tələbələr də Hamletin faciəsini yaşayırdılar”.

Abbas müəllim öz müasirlərinin də ədəbi uğurlarına eyni həssaslıqla yanaşırdı. 1978-ci il mayın 6-da “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş “Mir Cəlil: müəllim, alim, yazıçı” adlı məqaləsində öz qələm yoldaşının XX əsr ədəbi fikrində hekayə janrının inkişafındakı rolunu qısa və sərrast ifadə edir: “Bir hekayəçi kimi Mir Cəlil heç kəsə oxşamır”. “Bir gəncin manifesti” romanı haqqında, onun həyatı, ictimai-siyasi gerçəkliyi bədii reallığa çevirmə prosesində yazıçının poetik ustalığı önə çəkilir: “Ədib yeni romanında tipik surətlər qalereyası yaradıb, onların daxili aləmini, arzu və istəklərini, güclü və zəif cəhətlərini son dərəcə konkret, maraqlı üslub və şirin bir dil ilə təsvir edib, poetik yüksəkliyə qaldırılmışdı. Müəllifin mahirənə bədii ümumiləşdirmələrini də buraya əlavə etsək, qeyd-şərtsiz deyə bilərik ki, “Bir gəncin manifesti” tək bir gəncin manifesti deyil, ümumiyyətlə, o dövrdə əsarət dünyasına qarşı mübarizə aparən, zülm və istismar zəncirlərini qıraraq atan gənc nəslin manifestidir”.

Abbas müəllimin ictimai-siyasi xadimlər – M.Ə.Rəsulzadə, Vəli Axundov, Şıxəli Qurbanov

nov, N.Hacıyev haqqında mülahizələri həyatın hər üzünü görmüş müdrik ağsaqqalın mövqeyidir. 80-ci illərin ikinci yarısında klassiklərə, ictimai xadimlərə münasibətdəki "inqilabçılıq", siyasi ifratlar Abbas müəllimi bərk narahət edirdi. 1992-ci ildə "Xalq qəzeti"inə verdiyi müsahibədə deyirdi ki, Bakıda M.Ə.Rəsulzadənin, Ömər Faiqin abidəsini görmək istəyir. Xüsusən N.Nərimanova qarşı hücumlara cavab olaraq qeyd edirdi ki, "Üzeyir bəy Nərimanovun sayəsində sağ qalıb. O, minlərlə ziyalıyı öldürdü, sürgündən qurtarıb. İndi çoxları Nərimanov haqqında insafsızcasına danışırlar".

Abbas müəllimin xatirə-məqalələrində Abdulla Şaiq, Camo Cəbrayılbəyli, M.Müşfiq, Əli Sultanlı, C.Cəfərov, Qulam Məmmədli, Rəsul Rza, N.Rəfiyyəli və bir çoxları haqqında şahidi olduğu faktlara, şəxsi müşahidələrinə əsaslanan fikirləri bu gün XX əsrin zəngin ədəbi-mədəni mühiti haqqında təsəvvürümüzün sərhədlərini genişləndirir. Ədəbi-ictimai mühitdəki mübahisələrin, dartsımların yeni qatlarını görməyə yardımçı olur. "XX əsr ədəbiyyatı məsələləri" seriyasının M.Müşfiqə həsr olunmuş cilddə "Mikayıl Müşfiq ədəbi-nəzəri fikrin yaddaşında" başlıqlı məqalə və xatirələri də çap etdik. M.Müşfiqin heç kimə bənzəməyən xarakteri, temperamenti haqqında oxuduqlarım öz yerində, ancaq Süleyman Rəhimovun "Borandan-bahara" məqaləsi onun obrazını gözlerimin önünə gətirdi. Çılğın, fikrini dərhal üzə deyən, haqq-ədələt çarçısı Mikayıl Müşfiq haqqında Abbas müəllimin şahidi olduğu, "Gənc işçi" qəzetində baş vermiş bir əhvalatın özü də M.Müşfiqin xarakteri haqqında təsəvvürləri xeyli zənginləşdirir. "Gənc işçi" qəzetindəki ədəbi-ab hava haqqında kiçik bir epizod o dövrün ədəbi münasibətləri, ədəbi mühiti, sənətkar şəxsiyyəti haqqında bilgiləri artırır. M.Müşfiq, R.Rza, S.Rəhman və Əbdülbəqinin iştirak etdiyi "ədəbi müzakirə" barədə A.Zamanovun xatirəsinin mətnini olduğu kimi oxuculara təqdim etməyi lazımlı bildim. "Onların belə bir zarafatı yadıma gəlir. Əbdülbəq Fövzinin oxuduğu yeni şeirində "oxuduqca adamın oxusu gəlir" mısrası var idi. Şeiri oxuyub qurtarandan sonra Rəsul gülümsəyə-gülümsəyə soruşdu:

- Fövzi, "oxusu" nə deməkdir?

Onun əvəzinə Müşfiq cavab verdi:

- "Oxusu" sözü Fövzinin kəlmə fabrikasından yenidən buraxılıb, buna görə hələ bizə gəlib çatmayıb.

Fövzi əsəbləşdi, mərəkə qopdu. O, aravermədən danışıq, gətdikcə daha da əsəbləşirdi. Rəsul onun sözünü kəsərək dedi:

- Ay Fövzi, məm özüm də inadam, ancaq sənənin kimisini görməmişəm. Mübahisə zamanı haqsız olduğumu duyduqda etiraf etməkdə çətinlik çəksəm də, dilimi qoyuram qarşıma. Müşfiq yenə zarafata keçdi:

- Onun dili uzundur, qarşına yerləşmiş".

Müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda sənətkar şəxsiyyəti, onun tərcümeyi-halı ilə sənəti arasındakı qırıqlmaz bağları yerində görmək, ədəbi-bədii mətnin mənzərəsində onun yerini təyin etmək yaradıcılıq psixologiyasının öyrənilməli tərəflərindəndir. Mövcud tədqiqatların əksərində yazıçı tərcümeyi-halı quru rəqəmlərlə, vəzifə və titulların sadalanmasından çox da uzağa getmir. Sənətkar və onun irsi bü-töv halda, bir-biri ilə möhkəm vəhdətdə öyrəniləndə ədəbi sözün gözəllənməz, bəzən izah olunmayan tərəfləri üzə çıxır. Bu baxımdan klassiklər haqqında ailə üzvlərinin, həmkarlarının, sirdaşlarının xatirələri əvəzənilməz mənbədir. A.Zamanov uzun illər dostluq etdiyi R.Rzanın ədəbi-ictimai xidmətlərini çox yığcam, sərrast ifadə etmişdir. "Suriya səfərindən qayıdarkən o qurbət diyarında əbədiyyət yuxusuna dalmış Nəsiminin məzarından xəbər gətirdi. ...İraqa getdi, Kərkük xoryatlarını kəşf etdi. ...Rəsul Kərkük xoryatları haqqındakı geniş tədqiqatı ilə folklorşünaslığımızın tarixində yeni bir səhifə açdı".

A.Zamanovun "Kişi şair", "Şi-xəli Qurbanov", "Cəfər Cəfərov", "Qulam Məmmədli", "Lətif Səfərov" kimi xatirə səpgili yazıları XX əsr ədəbi-mədəni mühiti haqqında canlı söhbətə çevrilir. Abbas müəllimi oxuduqca ötən əsrin 40-50, 60-80-ci illər ədəbi gedişatının iştirakçılarından biri olur, bənzərsiz insan taleləri, onların acılı-sirinli həyat yolu haqqında qiymətli bilgilər alırsan. Onun xatirə dəftərinə köçürdüyü adı bir əhvalat, yerində deyilmis söz ötən günlər, unudulmaz şəxsiyyətlər barədə etibarlı mənbədir. R.Rzanın prinsipiallığı, sözü üzə deməyi və bunun ağırlarını çəkdiyi barədə çox yazılıb. Abbas müəllimin yaddaşına həkk olun-

muş aşağıdakı nümunə də bu sıradandır: "Bir dəfə Cəfər Cəfərov (Cəfər onda Yazıçılar İttifaqının katibi idi) ona dedi:

- Ay Rəsul, hər gün bir düşməni qazanırsan, dilimin altına bir qırıq qənd qoysana!

Cəfərə cavab olaraq Rəsul Sabirin aşağıdakı misralarını xatırlatdı:

"Yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz,
Nə edək, doğru söylədi dilimiz."

Abbas müəllimin müasirləri onun Azərbaycan ədəbiyyatının dünyada təbliği sahəsində gördüyü misilsiz xidmətlərinin şahidi olmuşlar. Bu haqda çox yazılıb, çox deyilib və bu əlaqələrin ədəbi-elmi dəyəri haqqında ciddi elmi tədqiqat aparılmalıdır. Onun yazışmaları ictimai-ədəbi məzmun daşıyan vətəndaşlıq ünvanı idi. Abbas müəllimin irsi keşiyində duran, onun ənənələrini davam etdirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Respublikamızda ən zəngin elmi məxəz və ədəbi-tarixi xəzinələrdən biri də Abbas Zamanovun şəxsi arxividir. Nadir əlyazmalardan tutmuş, yalnız xoşbəxt təsadüf nəticəsində yeganə nüsxəsi mühafizə edilib qalan kitablara qədər, müxtəlif qitələrdən alınmış minlərlə məktub, qəzet, jurnal, şəkil və teleqramlaradək bu qeyri-adi arxivdə saxlanılan sənədlər təkcə bir nəfər vətəndaş alimnin deyil, bütövlükdə "Abbas Zamanov dövrünün tarixi oçerklərini" yazmaqda əvəzənilməz mənbədir".

Abbas müəllim öz həmkarları, tələbələri, eləcə də minlərlə oxucu, vətəndaş üçün açıq adam idi. Abbas müəllim haqqında onun tələbələri Yaşar Qarayev, Hüseyn Kürdoğlu və Tofiq Hacıyevin söhbətləri əsasında qəlbimdə yenilməz bir kişinin obrazı yaranmışdı. Onu ilk dəfə evimizdə, 1966-cı il aprelin 16-da qardaşım Hüseynin müdafiə qonaqlığında gördüm. Masa-bəyi akademik Ə.Sumbatzadə idi. Bir müddət sonra məclisi tərk edərək öz missiyasını Abbas müəllimə tapşırırdı. Onun sakit-sakit danışmağı, məclisdəkilərin ona hörmət və ehtiramı yaddaşıma əbədi həkk olundu. Altıncı sinif şagirdi üçün belə şəxsiyyətləri görməyin özü bir həyat darsı idi. Kitabxanamızda əzizlənilən saxlanılan kitablardan biri, bəlkə də birincisi Abbas müəllimin avtoqrafı ilə qardaşıma hədiyyə edilmiş Sarı Aşığın S.Mümtaz tərəfindən nəşr olun-

muş kitabı idi. Şahidiyəm ki, Sarı Aşığı sevənlər bu kitabı aparar, surətini çıxarıb gətirərdilər.

Tələlə gətirdi ki, 6-cı sinidə oxuyarkən gördüyüm prof. A.Zamanov BDU-nun filologiya fakültəsində oxuyarkən müəllimim oldu. V kursda 225 nömrəli məktəbdə pedoqoji təcrübə keçirdik. Çox savadlı, ədəbiyyat adamı Rəna müəllimənin sinfində sınaq dərsi deməliydim. Dərsin mövzusu Natəvanın həyat və yaradıcılığı idi. Dərsin başlanmasına az qalmış Abbas müəllim başda olmaqla kafedranın müəllimləri məktəbə gəldilər. Sözü düzü, eləcə də həyəcanlanmadım. Müəllimlərimizdə beş illik ünsiyyətimiz bizə çox şey bəxş etmişdi. Dərs qurtardı, müəllimlər otağındakı müzakirədə sinif müəlliməsi, eləcə də kafedranın gələnlər məni xeyli təriflədilər. Abdulla müəllim dedi ki, Abbas müəllim, bu oğlan Hüseyn Kürdoğlunun qardaşıdır. Abbas müəllimin cavabı qısa və konkret oldu:

- Onun buna daxli yoxdur. Halal bəşidir, gə-dək.

80-ci illərin əvvəli idi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibi idim. Abbas müəllim direktorun otağı ilə üzübüz divanda əyləşmişdi. Hal-əhval tutduq. Dərhal Hüseynin səhhiyyəsi ilə maraqlandı. Bu məqamda ölümü ilə heç cür barışa bilmədiyim, dostum Kamran Əliyev Abbas müəllimə yanaşdı. Onların arasında belə bir dialoq oldu:

- Kamran necəsən?

- Yaxşıyam!

- Vəli necədir? (rəhmətlik Vəli Nəbiyevi nəzərdə tuturdu)

- Yaxşıdır.

Mənə üzünü tutub — Vəlini də əlimizdən aldınız. (Vəli Qubadlıda iki il müəllim işləmiş, sevdiyi qızla ailə qurmuşdu)

Dedim ki, pis eləmədik ki, gözəl bir qız verib ev-əşik yiyəsi etdik. Abbas müəllim Kamrana qayğı dolu bir intonasiya ilə dedi ki, Vəliyə də dənen, pul-zad lazım olsa, gəlsin.

Söhbətə qoşulub dedim ki, Abbas müəllim, Naxçıvana Laçımdan keçib gedirsiniz, nə olar mənə də bir az pul verin. Abbas müəllimin üzünə tursumuş bir təbəssüm qondu.

- Sən şulux adamsan, əyənə dur!

Neçə gündür Abbas müəllim haqqında bu yazını tamamlamaq istəyirəm. Ancaq yazı stolumun üstünə düzülmiş kitablarını vərəqlədikcə başqa bir aləmə qayıdırəm. İlahi, insan hansı məşəqqətlərə dözərmiş, insan necə sınızmazmış! Abbas müəllimin həyatı XX əsr Azərbaycan

ədəbi-ictimai fikir tarixinin bir şəxsiyyətin təmsalında cəmlənmiş təcəssümüdür. XX əsr Azərbaycan xalqının tarixi taleyini bütün tərəfləri ilə, Abbas müəllimin bədii obrazı fonunda ortaya qoyan istedadlı qələm əhlinin sorağındayıq.